

УДК 811.512.154:81'373.4
DOI: 10.36979/1694-500X-2022-22-10-116-120

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ РАДОСТИ И ПЕЧАЛИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

П.С. Эстебесова

Аннотация. Рассматриваются фразеологические выражения в кыргызском языке, выражающие положительные эмоции, например, чувство радости, а также отрицательные – чувство печали. Описано, что приятные и неприятные ситуации вызывают различные эмоции – положительные и отрицательные. Так, фразеологизмы, выражающие отрицательные эмоции, такие как грусть, имеют количественное и качественное преимущество перед фразеологическими выражениями, выражающими чувства радости; установлено, что чувства радости и грусти влияют не только на внутренние ощущения, но и внутренние ощущения влияют на внешний вид. Доказано на примерах, что в результате физиологических изменений в человеческом организме человек может улыбаться, смеяться, грустить, хмуриться и даже плакать, когда он счастлив.

Ключевые слова: кыргызский язык; фразеологизм; чувство; радость; печаль; приятное настроение; неприятная ситуация.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КУБАНУУ ЖАНА КАЙГЫРУУ СЕЗИМДЕРИН БИЛДИРГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

П.С. Эстебесова

Аннотация. Бул макалада кыргыз тилиндеги оң маанайды билдирген фразеологизмдер, мисалы, кубануу, ошондой эле терс сезимдерди – кайгыруу сезимдерин туюндурган фразеологизмдер каралган. Анда адамдагы жагымдуу жана жагымсыз кырдаалдардын натыйжасында ар түрдүү оң, терс сезимдер пайда болоору; оң эмоцияны билдирген «кубануу, сүйүнүү» сезимин туюндурган фразеологиялык түрмөктөргө салыштырмалуу терс маанайды билдирген «кайгыруу, капалануу» сезимдерин чагылдырган фразеологиялык туюнтмалар сан жагынан да, сапат жагынан да артыкчылыкка ээ экендиги белгиленип; кубануу жана кайгыруу сезимдери сырттан билинбеген ички гана сезим-туюм эмес, ички сезим сырткы турпатка дагы таасир этет. Адамдын организмдеги физиологиялык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, адам сүйүнгөндө жылмайып, күлүп, кайгырганда өңү бузулуп, кабагы бүркөлүп, атүгүл ыйлай тургандыгы мисалдар менен далилденет.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили; фразеологизм; сезим; кубануу; кайгыруу; жагымдуу маанай; жагымсыз кырдаал.

PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS OF JOY AND SADNESS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

P.S. Estebesova

Abstract. This article examines phraseological expressions in the Kyrgyz language that express positive emotions as feelings of joy and negative ones as feelings of sadness. It is described that pleasant and unpleasant situations evoke different positive and negative emotions; phraseological expressions expressing negative emotions, such as «sadness», have a quantitative and qualitative advantage over phraseological expressions expressing feelings of «joy»; it is established that feelings of joy and sadness affect not only internal feelings, but also internal feelings affect appearance; proved by examples that as a result of physiological changes in the human body a person can smile, laugh, be sad, frown, and even cry when he is happy.

Keywords: Kyrgyz language; phraseology; feeling; joy; sadness; pleasant mood; unpleasant situation.

Жашоо-турмуштагы ар кандай карама-каршы келген көрүнүштөр, окуялар адамга түрдүү таасир этип, адамдын сезимин козгоп, ошол көрүнүштөрдүн таасир этүү өлчөмүнө жараша оң же терс сезимдер жаралат. Адамдагы жагымдуулук, жагымсыздык ал-абалдын жаралышы кандайдыр бир сезимдин башталышы десек болот. Себеби, жагымдуулук маанай түзүлсө, жагдайга карап адамда сүйүнүү, кубануу, жыргалга батуу жана башка сезимдер; жагымсыз маанай түзүлсө, жагдай-шартка жараша коркуу, ачуулануу, жек көрүү, кайгыруу, өкүнүү жана башка сезимдердин бири пайда болушу күтүлөт. Демек, маанайдын төмөн же жогору болушунан адамдын психологиялык ал абалы өзгөрүлүп, адамда сезимдердин чөйрөсү пайда болот.

Дегеле, *сезим* түшүнүгү эмнени билдирет, *сезим* деген эмне? Кыргыз тилинин сөздүгүндө, *сезим* түшүнүгү *зат*. «сезүү жөндөмдүүлүгү, акыл-эс», ал эми *аң-сезим* «адамдын ой, мээ аркылуу сезип, туюусу, ой-сезими» [1, 53-б.] – деп берилсе, Г. Рыскулова *сезим* түшүнүгүн төмөнкүчө чечмелейт: «Сезим – бул адам эмне иш жасаган болсо, ошого карата баалоо мамилеси, жан дүйнөсүндөгү толкундоолору, объектиге болгон түрдүү маанайды баштан өткөрүүнүн тарыхый жактан иштелип чыккан чагылдыруунун формасы» [2, 213-б.], «сезим адамдын организминин бардык бөлүгүн ээлеп турат, организмдеги бардык функциялардын интеграциясы көз ирмегенчелик убакта инстинкт аркылуу иштелип чыгып, сезимдер өздөрүнчө эле организмге пайдалуу же зыяндуу сигналдар түрүндө таасир этип, адам организминин бардык жерине тараган сезимдик сигналдар өзү менен кошо кайсы бир маанайды алып жүргөн информацияларды жеткирет, адам баш мээсине таасир эткен информациянын, нерсенин күчүнө, козгогучуна карап баалоо аркылуу түрдүү психологиялык ал абалга тушугуу менен ага карата сезимдер жаралат» [2, 215–216-б.].

Демек, жогорудагы айтылган пикирлерге таянсак, адамда болуучу ар түрдүү сезимдер акыл-эс, аң-сезим менен тыгыз жана тикеден-тике байланыштуу десек болот. Адамдын психологиялык ар кандай абалынан улам акыл-эсте оң же терс маанайдагы ойлонуу пайда болуп, натыйжада ар түрдүү оң, терс сезимдер келип чыгат.

Биз бул макалада оң эмоция, сезимди билдирген кубануу жана терс маанай, бааны туюндурган кайгыруу сезимдерин чагылдырган фразеологизмдер жөнүндө сөз кылабыз. Анда алгач кубануу сезимин билдирген фразеологиялык каражаттарга көңүл буралы.

Кубануу түшүнүгү Кыргыз тилинин сөздүгүндө «кубанычта болуу, сүйүнүү, шаттануу, көңүлү куунак, маанайы ачык болуу» [3, 87-б.] – деп түшүндүрүлөт. Адам баласы жашоосунда кандайдыр бир жагымдуу, көңүлгө туура келген окуя болсо, көңүлү көтөрүлүп, кубануу сезимине ээ болот. Кубануу сезиминин натыйжасында адам жылмаят, күлөт, атүгүл ыйлап дагы жиберет, мындай учурда адамдын организминде дагы өзгөрүү болуп, көздөрү жайнап, баскан-турганы жайдары болуп, күлкүсү чыгып, ууртунда жылмаюу пайда болот [4]. Мына ушундай пикирлерден улам, кубануу, сүйүнүү сезимин туюндурган фразеологизмдер кандай элес, образдуулукта, кандай стилдик боёктуулукта чагылдырылары чындыгында эле кызыгууну туудурбай койбойт.

Кыргыз тилинин фразеологиялык корунда кубануу сезимин билдирген *бити-битине батпоо*, *терисине батпоо*, *жерге-сууга батпоо*, *кубанычы койнуна батпоо*, *сүйүнүчү койнуна батпоо*, *төбөсү көккө жетүү*, *тебетейин көккө ыргытуу*, *жүрөгү жарыла жаздоо* фразеологиялык түрмөктөрү «аябай сүйүнүү, өтө кубанычта болуу» маанисин так-таамай туюндурат, муну төмөнкү сүйлөмдөрдөн дагы байкаса болот: *Уулунун аскерден келатканын угуп, эне байкуш бити-битине батпай сүйүндү*; *Балдардын кеңеш-кебинин ичинде өзүнүн бар экенине Калыйча кубанып, төбөсү көккө жетип турган эле*; *Балалуу болгонума жерге-сууга батпай, көңүлүм куунак болуп жүрдүм*; *Зууранын кубанычы койнуна батпай келинине жалбарып, бетинен өпкүлөйт*; *Сүйүнүчү койнуна батпаган Оросул начальник кеткенден кийин бажанда ар нерсени сүйлөдү*; *Ушундай ишке шүгүр деп тебетейди көккө ыргытуу керек*; *Бала-чакамды көрүп, эл ичине келип териме батпай жүргөн кезим*; *Бек армиядан келгенде Жыпардын жүрөгү жарыла жаздаган ж. б.*

Жогорудагы фразеологиялык түрмөктөр «сүйүнүү, кубануу» маанисин таамай

чагылдырып, контекст ичинде, ал тургай контекстен тышкары турганда деле биринин ордуна экинчисин алмаштырып колдонууга болот. Бирок элестүүлүк, образдуулук даражасы барында эле бирдей эмес, маселен, *терисине батпоо, жерге-сууга батпоо, кубанычы койнуна батпоо, тебетейин көккө ыргытуу, төбөсү көккө жетүү, жүрөгү жарыла жаздоо* фразеологизмдеринде образдуулук өтө таасын берилсе, *бити-битине батпоо* фразеологиялык түрмөгүндө бүдөмүк берилген. Ал эми *жүрөгү жарыла жаздоо* фразеологиялык каражаты бир гана «өтө сүйүнүү, кубануу» маанисин билдирбестен «катуу корккондон толкундануу, апкаруу» [5, 187-б.] маанисин дагы туюндуруп, контекст ичинде автордун жеке стилдик ык-амалына ылайык бирде оң, бирде терс маани, эмоцияны билдирип турат.

Ошондой эле «кубануу, сүйүнүү» маанисин туюндурган *бою жибуу, бой сергүү, жан деп, жетине албай калуу* фразеологизмдери бар, бирок бул фразеологиялык түрмөктөр «кубануу, сүйүнүү» сезимдерин жогорку деңгээлде чагылдыра албайт жана маанилик жактан толук маанилеш фразеологиялык түрмөктөр болуп эсептелинбейт, тактап айтканда, биринин ордуна экинчисин алмаштырып колдонуу мүмкүн эмес. Демек, биз бул фразеологиялык түрмөктөрдү «кубануу, сүйүнүү» сезимдерин туюндурууда экинчи даражадагы фразеологизмдер деп жыйынтык чыгарсак болот, муну төмөнкү сүйлөмдөр дагы тастыктайт: *Жылуу достукту билгизүү менен айтылган сөзгө Пашанын бою жибий түштү; Жиберсек барат ээ? – Жан деп барбайбы; Уркуя сөзүнүн аягына чыкканда бир чоң жүгү түшкөндөй, бою сергий түштү; Айымкан кызынын кебине жетине албай күлүп коёт* ж. б.

Эми терс эмоция, бааны туюндурган «кайгыруу, капалануу» сезимин билдирген фразеологизмдерге көңүл буралы.

Жагымсыз жагдай, кандайдыр бир себептен улам адамдын көңүлү чөгүп, убайым тартып, санаага батып, кейип-кепчип, өкүнүп, азап чегет. Бул түшүнүктөрдүн жыйындысын «кайгыруу, капа болуу» сезимдери десек болот.

«Кайгыруу, кейүү, капалануу» сезимин билдирген *жүрөгү ачышуу, жүрөгү жаралуу,*

жүрөгү күйүү, жүрөгү туз куйгандай ачышуу, ичинен кан өтүү, ичи өрт менен жалын болуу, сай сөөгү сыздоо, сөөгүнөн суу чыгаруу, чокко салуу ж.б.у.с. фразеологиялык түрмөктөр «абдан кайгыруу, өтө капалануу» маанисин таамай чагылдырып, экспрессивдүү-эмоционалдык факторлор аркылуу пайда болгон образдуулук касиеттин жогорку деңгээлде берилгендиги адис эмес адамга деле белгилүү болуп турат: *Бакенин эстегенде мына ушул сүйүнүчкө аралаш жүрөгү ачышып кетет; Качан жаралуу жүрөгүбүздү айыктырасыңар; Седеттин каны тапшындап, жүрөгү күйгөн менен, манжалары мупмуздак экен; Эки буту жылбай калды, жүрөгү туз куйгандай ачышты; Биз деле ичибизден кан өтүп, каран түн түшүп отурбайбызбы; Акбалтанын ичинен кан өтүп жатып, кула тайдын башынан ноктону шыпырып алды* [6, 179-б.]; *Жигиттин ичи өрт менен жалын болду; Аялы баласын урганда атасынын сөөгүнөн суу чыкты; Баласы эси жогураак чыгып, карыган ата-энесин чокко салып кетти* [7, 320-б.] ж. б.

Жогорудагы сүйлөм топтомдорунда белгилүү болгондой «жүрөк», «сөөк», «ич» лексемаларынан түзүлгөн фразеологизмдер (*жүрөгү ачышуу, жүрөгү күйүү, жүрөгү туз куйгандай ачышуу, ичинен кан өтүү, ичи өрт менен жалын болуу, сай сөөгү сыздоо*) жеке бир адамдын өзүнүн ичтен бушайман болуп, капалануусун, кайгыруусун билдирсе; *чокко салуу* фразеологиялык каражаты башка бирөөнү «катуу кайгыга, азапка дуушар кылуу, оор убайым тарттыруу» маанисин туюндурат.

Адамдагы «капалануу, кайгыруу» сезимин төгүлгөн көз жаш, бүркөлгөн кабак, жүз-беттеги өзгөрүү да билдирет. «Капа болуп, кайгырып, буркурап ыйлоо» маанисин өтө образдуу чагылдырган *ботодой боздоо, көз жашын көл кылуу* деген фразеологиялык түрмөктөр бар: *Айша атасынын тизесин кучактап, ботодой боздоп ийди; Көрүнгөн сайын көз жашын көл кылып, апасын беймаза кылат* [7, 168-б.] ж. б.

Ал эми адамдын жүзүндөгү өзгөрүүгө байланыштуу *өңү бузулуу* фразеологизми «бир нерсеге катуу капа болуу» сезими менен бирге эле кыжырдануу, ачуулануу сезимдерин дагы камтып турат: *Азыркы укканына өңү бузулуп, ичи уйгу-туйгу болду; Суу болуп жаткан куур тонду*

көрүп, өңү бузулду ж. б. Демек, кайгыруу, капа болуу сезимдери адамдын сыртынан билинбеген ичинде гана кайнаган ички сезим-туюм эмес; ички сезим кайсы бир деңгээлде сырткы турпатка дагы таасир этип, адамдын организмдеги ар кандай физиологиялык өзгөрүүлөргө алып келет.

«Кайгыруу, капалануу» сезимдеринин кайсы бир элементтери болуп саналган «көңүлү калуу, шагы сынуу, маанайы түшүү» маанисин билдирген *бою суу, демин суутуу, деси кайтуу, шаабайы суу* фразеологизмдери «капалануу, кайгыруу» сезимдерин орточо даражада туюндурат: *Уиунчалык тоң мамилеме боюң сууган жокпу, Курман; Кайсы бирөө курбусунун демин суутуп, башка жакка басып кетет; Улуу кишилердин деси кайтпасын, шагы сынбасын; Абамдын шаабайы сууганын көрүп, өзүнүн дагы өңү очо түштү* [7, 490-б.].

Ал эми *ындыны өчүү, сабыры суз, жылдызы жерге түшүү, зээни кейүү* фразеологизмдери «көңүлү чөгүү, капа болуу» маанисин тактаасын чагылдырат: *Досумду карасам, кабагына каар жаап, ындыны өчүп калыптыр; Өзүмдүн кайгы-капам кызыма өтүп кетпесе экен деп ойлоп, зээним кейип, жүрөгүм ачышып чыкты; Бекей таэжесинин көңүлү чак болгонун сейрек, көбүнесе жылдызы жерге түшүп, томсоруп жүргөнүн көрчү; Атамдын артынан тез эле кетчүдөй сабырым суз болуп, муңкүрөй баштадым* [7, 411-б.].

Бул фразеологизмдердин (*ындыны өчүү, сабыры суз, жылдызы жерге түшүү*) баары «көңүлү чөгүү, капа болуу» маанисин бирдей даражада билдиргендиктен, толук маанилеш фразеологизмдер десек болот. Ал эми *зээни кейүү* фразеологизми «көңүлү чөгүү, капа болуу» мааниси менен бирге эле «боор оору, боору ачуу» маанилерин дагы камтып турат.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы маселелердин негизинде төмөнкүдөй тыянакка келебиз:

1. Адамда жагымдуулук маанай түзүлсө, жагдайга карай сүйүнүү, кубануу, жыргалга катуу жана башка сезимдери; жагымсыз маанай түзүлсө, шартка ылайык коркуу, ачуулануу, жек көрүү, кайгыруу, өкүнүү жана башка сезимдеринин бири пайда болот. Демек, маанайдын төмөн

же жогору болушунан адамдын психологиялык ал абалы өзгөрүлүп, акыл-эсте оң же терс маанайдагы ойлонуунун натыйжасында оң, терс сезимдер келип чыгат.

2. «Абдан кубануу, сүйүнүү» сезимдерин билдирген фразеологиялык каражаттардын көбүнчөсүндө «батпоо» этиши негиз болуп түзүлүп (*терисине батпоо, жерге-сууга батпоо, кубанычы койнуна батпоо* ж. б.), «кубануу, сүйүнүү» сезимдерин таамай туюндурат жана маанилери бири-бирине өтө жакын болгондуктан, бирин-экинчиси менен алмаштырып колдонууга болот.

3. Абдан кайгыруу, капалануу сезимдерин туюндурган фразеологиялык түрмөктөр көбүнчө адамдын орган аттарынан «жүрөк», «сөөк», «ич» лексемаларынан түзүлүп, кайгыруу, капа болуу сезимин өтө элестүү, образдуу чагылдырат.

4. Оң эмоцияны билдирген «кубануу, сүйүнүү» сезимин туюндурган фразеологиялык түрмөктөргө салыштырмалуу терс маанай, бааны билдирген «кайгыруу, капалануу» сезимдерин чагылдырган фразеологиялык туюнтмалар сан жагынан да, сапат жагынан да бир топ эле артыкчылыкка ээ.

5. «Кубануу» жана «кайгыруу» сезимдери адамдын сыртынан билинбеген ичинде гана кайнаган ички гана сезим-туюм эмес; ички сезим кайсы бир деңгээлде сырткы турпатка дагы таасир этип, адамдын организмдеги ар кандай физиологиялык өзгөрүүлөргө алып келет, натыйжада сүйүнгөндө адам күлөт, жылмаят; кайгырганда кабагы бүркөлөт, өңү бузулат, ыйлайт ж. б.

Поступила: 21.06.22; рецензирована: 05.07.22;
принята: 08.07.22.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. Бишкек, 2011. 880 б.
2. Рыскулова Г.У. Адам абалын билдирген сезимдин изилдениши. / Г.У. Рыскулова, Н.М. Байгозуева // Б. Алыкулов атындагы ЖАМУ жарчысы. 2015. № 1. URL: https://www.google.com/jagu.kg/user_files/gazete/78... (кайрылуу датасы: 06.07.2022).
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. Экинчи бөлүк. Бишкек, 2011. 891 б.

4. *Артыкова Ж.А.* «Манас» эпосунда кубануу эмоциясынын бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулушу / Ж.А. Артыкова // К. Карасаев атындагы БГУ жарчысы. 2015. № 3–4 (33–34). 241–244-бб.
5. *Осмонова Ж.* Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. Бишкек, 2001. 519 б.
6. *Эгембердиев Р.* Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү / Р. Эгембердиев. Бишкек, 2016. 336 б.
7. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, 1980. 323 б.